Tolerantiedenkers

2026 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 Bastiaan Rijpkema en Bart Schreuders
Omslagontwerp Studio Rubio
Foto auteurs Jeannette Huisman
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 6143 9

Inhoud

Inleiding: samenleven met onze verschillen 9
Bastiaan Rijpkema en Bart Schreuders

DE OUDHEID TOT DE TWINTIGSTE EEUW

1 Plato (428/7 v.Chr.–348/7 v.Chr.):
tolerantie, ideologie en onmacht 19
Emiliano Acosta

2 Nicolaus Cusanus (1401-1464):
waarheid klinkt in meer dan één stem 32
Gert den Hartogh

3 Desiderius Erasmus (1469-1536):
het zijn de dwaasheden die ons binden 47
Ronald van Raak

4 Niccolò Machiavelli (1469-1527):
zonder andersheid geen politieke vrijheid 60
Femke Klaver

5 Dirck Volckertsz Coornhert (1522-1590):
waarheidsvinding via de kracht van het woord 73
Bart Schreuders

6 Justus Lipsius (1547-1606):
tolerantie en raison d'état 88
Jan Waszink

7 Benedictus de Spinoza (1632-1677):
een ongewone kijk op tolerantie 103
Herman De Dijn

8 John Locke (1632-1704):
vader van de liberale tolerantie 117
Cees Maris

9 Alexis de Tocqueville (1805-1859):
over democratisch ethos en deugden 128
Joris Backer

10 John Stuart Mill (1806-1873):
pleitbezorger van vrijheid, individualiteit en pluralisme 142
Patrick Loobuyck

DE TWINTIGSTE EEUW TOT HEDEN

11 Karl Popper (1902-1994):
tolerantie en het ethos van twijfel 161
Bastiaan Rijpkema

12 Albert Camus (1913-1960):
tolerantie als manier van maathouden 176
Jozef Waanders

13 Paul Ricoeur (1913-2005):
tolereren is interpreteren 189
Mechteld Jansen

14 Iris Murdoch (1919-1999):
de werkelijkheid leren zien zoals die is 202
Katrien Schaubroeck

15 Barbara Skarga (1919-2009):
de hoop om mens te kunnen zijn 216
Alicja Gescinska

16 John Rawls (1921-2002):
de overlappende consensus van redelijke wereldbeelden 231
Stefan Rummens

17 Claude Lefort (1924-2010):
zonder democratie geen tolerantie 244
Bart Verheijen & Pol van de Wiel

18 Chantal Mouffe (1943-):
democratie vereist accepteren dat je tegenstanders hebt 257
Marthe Kerkwijk

19 Martha Nussbaum (1947-):
kwetsbaarheid, rechtvaardigheid en emoties 271
Ronald Tinnevelt

20 Michael Sandel (1953-):
oordelende tolerantie 287
Theo W.A. de Wit

Noten 301
Dankwoord 361
Overzicht van auteurs 363
Persoonsnamenregister 369

Inleiding: samenleven met onze verschillen

Bastiaan Rijpkema en Bart Schreuders

Inspiratie voor democratisch samenleven

Opeens was ook tolerantie inzet van de Nederlandse verkiezingen. 'Staat de Nederlandse identiteit onder druk?', werd aan D66-partijleider Rob Jetten gevraagd in het *EenVandaag*-verkiezingsdebat. Het antwoord van Jetten was een volmondig ja: 'en dat is de schuld van Wilders'. 'Wij zijn door de eeuwen heen een heel trots land geworden, vanwege onze tolerantie, onze vooruitgang, en van het homohuwelijk tot de Deltawerken de hele wereld keek naar Nederland (...). Maar de laatste twintig jaar is er een sluier van negativiteit over het land gekomen. (...) bij de verkiezingen gaan we met alle positieve krachten van Nederland u keihard verslaan.'[1]

Het was een belangrijk onderdeel van de D66-campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen in 2025. En wellicht ook van haar succes. Jetten claimde de Nederlandse identiteit terug. Naast Europese Unievlaggen zagen we prominent wapperende Nederlandse vlaggen bij zijn campagnebijeenkomsten. De boodschap: de vlag is een symbool van iedereen, niet alleen van nationalistisch rechts of zelfs radicaal-rechts.[2] In het *EenVandaag*-debat schakelde hij door naar een hogere versnelling.[3] De Nederlandse identiteit wordt niet aangetast door migratie, maar door twintig jaar uitsluitende politiek van de PVV, aldus Jetten.[4] En cruciaal dus, voor die Nederlandse identiteit zoals Jetten hem begrijpt: tolerantie.

Met studies van het begrip tolerantie kunnen heel wat boekenplanken gevuld worden.[5] Heel algemeen is tolerantie te begrijpen als de kunst van het samenleven met verschil.[6] Dat kunnen allerhande verschillen zijn, in religie, ethiek, politieke voorkeuren, opvattingen of levensstijl. Door de geschiedenis heen is veel bloed vergoten om zulke verschillen uit te wissen; om een bepaald ideaal aan de samenleving op te leggen. Tegelijkertijd zijn er altijd plekken geweest waar tolerante krachten erin slaagden ruimte voor verschil op te eisen en te bescher-

men. Die ruimte ontstaat niet vanzelf; het kost moeite en het vraagt daarna actieve inzet om haar te behouden.[7]

De Nederlandse Republiek in de zeventiende eeuw is een beroemd historisch voorbeeld van een plek waar dat lukte.[8] Te midden van verwoestende godsdienstoorlogen slaagde de Republiek erin letterlijk een veilige, tolerante haven te creëren, met relatief weinig repressie, een zekere scheiding tussen het publieke en het private, en een behoorlijk vrije drukpers.[9] Was het immers niet de Amsterdamse Keizersgracht waar de Britse politiek filosoof John Locke zijn belangrijkste werken produceerde?[10] En had 'radicale verlichter' Spinoza niet vanuit Nederland de latere, achttiende-eeuwse Verlichting voorbereid?[11] Er zijn genoeg voorbehouden te maken bij dat beeld van een dapper tolerant Nederland, maar helemaal ongelijk had Jetten niet.[12]

Door de eeuwen heen zijn er uiteenlopende redenen voor tolerantie gevonden. Dat kunnen pragmatische argumenten zijn: onderdrukking werkt averechts, kost te veel of groepen co-existeren simpelweg omdat de ene groep de ander er niet onder krijgt.[13] Maar denkers brachten ook principiële argumenten naar voren. Tolerantie wortelt dan in intellectuele bescheidenheid en het besef van onze beperkingen, in gelijk respect, rechtvaardigheid, liefde of de noodzaak ervan voor democratie.[14] Steeds zijn het pogingen tot een antwoord op die ene vraag: hoe doe je dat, samenleven met verschillen?

Die worsteling verbindt denkers over tolerantie – soms over vele eeuwen heen – met ons vandaag de dag. Want ook nu staat de omgang met verschil onder druk. Democratische erosie knaagt op allerlei plekken ter wereld aan de liberale democratie. Grondwetten staan in de wind of worden vertimmerd; meters van democratie-indexen slaan rood uit.[15] Maar democratische erosie is niet alleen een verhaal van instituties, van wat er gebeurt in parlementen, regeringen en rechtbanken. Het is ook een crisis van ons democratisch samenleven. In Nederland bracht politiek journalist Marcel ten Hooven zo'n diagnose al in *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakt – en wat eraan te doen* (2018). Sindsdien lijken de zorgen over onze tolerantie voor meningsverschillen, een verharde politieke cultuur en radicalisering niet minder geworden.[16] Vanuit de overtuiging dat ons democratisch samenleven wel enige inspiratie kan gebruiken hebben we deze canon van het tolerantiedenken samengesteld.[17]

Wat? Een canon?

In deze canon presenteren we twintig denkers uit een eeuwen omspannend gesprek over tolerantie en de omgang met verschil. Het boek bevat 'klassieke' denkers uit de geschiedenis van de tolerantiefilosofie: Erasmus, Spinoza, John Locke, John Stuart Mill en John Rawls hebben allemaal hun plekje gekregen. Bij sommige tolerantiedenkers zal echter een wenkbrauw omhooggaan. De canon opent met Plato. Onvermijdelijk als stamvader van de Westerse filosofie. Maar hij laat zich toch vooral lezen als criticus van tolerantie (en democratie) – waar we overigens nog wel wat van te leren hebben. En wat te denken van de Franse schrijver en filosoof Albert Camus, zijn landgenoot Claude Lefort en de Britse denker Iris Murdoch? Ze worden niet vanzelfsprekend als tolerantiedenkers gelezen. Hun denken over absurditeit en revolte (Camus), totalitarisme en democratie (Lefort) en liefde (Murdoch) blijkt voor verdraagzaamheid niettemin heel relevant te zijn. Zo willen we de 'tolerantiecanon' ook bevragen en verbreden.

Bovenstaande opmerkingen relativeren de idee van deze canon als 'canon' al enigszins. De pretentie is niet de definitieve twintig tolerantiedenkers in beeld te brengen. Waar zijn anders bijvoorbeeld vaandeldragers zoals Pierre Bayle of Voltaire?[18] En hadden – naast Plato en Cusanus – niet toch meer denkers uit de Oudheid en de Middeleeuwen opgenomen moeten worden? Want hoewel tolerantiedebatten pas echt losbarsten vanaf de zestiende eeuw en de Reformatie;[19] de Duitse politiek filosoof Rainer Forst heeft recent nog betoogd dat de Oudheid en de Middeleeuwen meer waren dan slechts de 'prehistorie' van tolerantie.[20] Of wat te denken van de focus op louter de Westerse filosofie als bron van tolerantiedenken? Een volledigheidspretentie hebben we dus niet.[21] Onder erkenning van dergelijke kanttekeningen willen we de canongedachte wél – bescheidener – herwinnen als *methode*: een manier om tolerantiedenken toegankelijk te maken via portretten, met aandacht voor de biografie en de bredere filosofie van tolerantiedenkers.[22]

Tolerantiedenkers

In dit boek worden twintig filosofen bevraagd op hun ideeën over tolerantie en hun lessen voor ons democratisch samenleven. De hoofdstukken zijn geschreven door Nederlandse en Vlaamse auteurs die zich

al vele jaren en soms zelfs decennia met 'hun' denker bezighouden. Elk hoofdstuk opent met een blik op het leven van de besproken filosoof. Vervolgens wordt de aandacht gericht op de kenmerkende ideeën van de denker in kwestie, de tolerantiefilosofie die daarin besloten ligt en de lessen die we daar vandaag de dag nog uit kunnen trekken.

Hoewel het boek gelezen kan worden als een ideeëngeschiedenis van tolerantie is het dat in zijn opzet niet. Voorop staat wat denkers ons nu nog te vertellen hebben over onze omgang met verschil. Zo ligt ook, anders dan in bijvoorbeeld de lezenswaardige tolerantiegeschiedenis die Kees Schuyt biedt in *Begrensde tolerantie*, de nadruk meer op moderne tolerantiedenkers.[23] Tien van de twintig filosofen in deze canon werden geboren in de twintigste eeuw: van Karl Popper (1902) tot Michael Sandel (1953). Allemaal denken ze over tolerantie in een context die dicht bij de onze ligt: die van de (opkomende) liberale democratie. Een groot deel van hen combineert die ervaring met de twintigste-eeuwse verwoestingen van oorlog en totalitarisme. Popper schreef zijn *The Open Society and Its Enemies* tijdens de Tweede Wereldoorlog, na zijn vlucht naar Nieuw-Zeeland. Albert Camus was hoofdredacteur van de Franse verzetskrant *Combat*. Paul Ricoeur breidde het werk aan zijn dissertatie voor als krijgsgevangene met boeken van het Rode Kruis. John Rawls vocht als Amerikaans soldaat tegen Japan. De Poolse filosofe Barbara Skarga doorstond drie goelagkampen en decennia communistische onderdrukking.[24]

Oudheid tot de twintigste eeuw

Het eerste deel van het boek richt zich op tien tolerantiefilosofen van de Oudheid tot aan de twintigste eeuw. Emiliano Acosta laat ons met andere ogen naar **Plato** kijken. Hoewel Plato niet bepaald bekendstaat als tolerantie- of democratiedenker, weet Acosta uit diens denken een tolerantieopvatting te destilleren die ons met ongemakkelijke vragen confronteert over de verknooptheid van tolerantie met macht en ideologie. In het portret dat Gert den Hartogh schetst van de Duitse geleerde en bisschop **Cusanus** (1401-1464) komt een verrassend modern, gelaagd tolerantiebegrip naar voren, met een hoofdrol voor bescheidenheid bij waarheidsclaims en een dialogische zoektocht naar waarheid. Ronald van Raaks **Erasmus** (1469-1536) is met zijn leven en zijn werk een aansporing om elkaar en onszelf net iets minder serieus te nemen – een tolerantie van wederkerigheid, door te leren 'lachen om elkaars dwaas-

heden'. In de hoofdstukken over **Machiavelli** (1469-1527), door Femke Klaver, en **Justus Lipsius** (1547-1606), door Jan Waszink, vinden we tolerantie in het hart van machtsstrijd. Tolerantie verschijnt respectievelijk als de republikeinse institutionalisering van conflict en als een door de *raison d'état* geïnspireerde pragmatische tolerantie. Ingeklemd in de tijd tussen Machiavelli en Lipsius vinden we in de bespreking van **Coornhert** (1522-1590) door Bart Schreuders juist een principiële tolerantie, gestoeld op het belang van gewetensvrijheid.

Het eerste deel sluit af met vier denkers uit de zeventiende en achttiende eeuw die gevoelsmatig al dichter bij ons lijken te staan: **Spinoza** (1632-1677), **John Locke** (1632-1704), **Alexis de Tocqueville** (1805-1859) en **John Stuart Mill** (1806-1873). Niet verwonderlijk wellicht voor Locke als 'vader van het liberalisme', voor Tocqueville als een van de vroegste 'sociologen' van het democratisch samenleven, en voor de hervormer en vroege feminist Mill.[25]

We ontmoeten John Locke in de bijdrage van Cees Maris als een 'vroege pleitbezorger' van tolerantie die daarmee – in een tijd dat zulke ideeën verre van courant waren – vooruitliep op latere, meer verfijnde uitwerkingen van het liberale tolerantiedenken. Joris Backer betoogt hoe we bij De Tocqueville – zo'n tweehonderd jaar na de verschijning van zijn grote werk *Over de democratie in Amerika* – inspiratie kunnen opdoen voor ons democratisch ethos en de daarbij behorende tolerantie. Patrick Loobuyck laat zien hoe Mills denken over tolerantie ons richting kan geven in hedendaagse debatten over democratie en polarisatie, academische vrijheid, en de juridische grenzen van vrije meningsuiting.

Voor Spinoza liggen de zaken anders. Herman De Dijn laat zien dat – in tegenstelling tot Locke, Mill en De Tocqueville – Spinoza veel minder gemakkelijk in te lijven is als min of meer moderne denker van democratie en tolerantie dan bijvoorbeeld de Canon van Nederland ons voorhoudt. Als dat misverstand uit de weg is, ontstaat pas de mogelijkheid echt te leren van Spinoza's eigenlijke – en *niet* liberaal-humanistische – tolerantieopvatting.

Twintigste eeuw tot het heden

Het tweede deel begint met een bespreking van **Karl Popper** (1902-1994) door Bastiaan Rijpkema. De wetenschaps- en politieke filosofie combinerend komt Popper tot een tolerantiedenken dat vertrekt vanuit

onze feilbaarheid en de omarming van fouten. Het is de basis van een pleidooi voor het gezamenlijk, gedisciplineerd zoeken naar waarheid en ethiek. Die opvatting van Popper toont ook de betrekkelijkheid van het trekken van een 'grens' bij de twintigste eeuw: varianten op deze popperiaanse thema's vinden we al bij negentiende-eeuwer Mill.[26] Bij **Albert Camus** (1913-1960) treffen we tolerantie als de kunst van het 'maathouden' en het 'uithouden' van verschil, in reactie op de onoplosbare 'gebrokenheid' van de wereld. Tolerantie voor Camus is dan, zo stelt Jozef Waanders, 'het bewandelen van een middenweg die de tegenstelling niet verzoent, maar weet uit te houden'. Tolerantie markeert zo ook het onderscheid dat de mens, in zijn reactie op de onvolkomen wereld, te bewaken heeft tussen de revolte – waarin maatgehouden wordt – en haar ontsporing: de onbegrensde revolutie. Mechteld Jansen laat zien hoe de hermeneutiek van **Paul Ricoeur** (1913-2005) leidt tot tolerantie als een training in 'geestelijke soepelheid'. Over elke gebeurtenis zijn vele verhalen te vertellen en interpretaties te geven. Tolerantie is die getuigenissen de ruimte te geven, zonder het streven naar waarheid te laten varen. Daarbij biedt de tolerantiefilosofie van Ricoeur ook aanknopingspunten voor een kritiek van dominante machten die disproportionele mogelijkheden hebben hún interpretaties van gebeurtenissen te verspreiden.

In Katrien Schaubroecks portret van **Iris Murdoch** (1919-1999) ontmoeten we een wellicht onvermoede tolerantiedenker die, via haar kenmerkende ethiek van liefde, komt tot een 'veeleisend' tolerantiebegrip. Samenleven met verschil vraagt meer dan 'leven en laten leven'; het vraagt een erkenning van de ander in zijn of haar andersheid. Kunst helpt daarbij: 'grote kunst toont de formidabele andersheid van de ander'. Een houding voorbij inlevingsvermogen – vanuit het besef dat een *werkelijk* inleven ons nooit gegeven lijkt. Alicja Gescinska introduceert met de Poolse filosofe **Barbara Skarga** (1919-2009) een internationaal nog relatief onbekend gebleven denker. Gescinska laat zien dat die relatieve onbekendheid van deze 'first lady' van de Poolse filosofie onterecht is. Na ongelooflijke beproevingen in Russische en Kazachse goelags en het communistische Polen komt Skarga tot een filosofie van hoop, verzet tegen onverschilligheid, en een tolerantie van gelijk respect als fundament voor democratie.

De laatste vijf bijdragen brengen tolerantie expliciet in gesprek met de politieke filosofie en de democratietheorie. Stefan Rummens laat zien hoe **John Rawls** (1921-2002) vanuit zijn karakteristieke idee van rechtvaardigheid betoogt dat een samenleving alleen legitiem is wan-

neer het een tolerante samenleving is. Tegelijkertijd leert Rawls ons ook dat de stabiliteit van die tolerante samenleving afhangt van een 'overlappende consensus van redelijke wereldbeelden'. Dat wil zeggen: de dominante visies op het goede leven dienen basale rechtvaardigheidsprincipes in hun levensbeschouwing opgenomen te hebben. Een religie is dan bijvoorbeeld slechts redelijk – en dus te zien als onderdeel van de overlappende consensus – wanneer het zich principes als tolerantie en gelijke godsdienstvrijheid eigen heeft gemaakt.

In hun lezing van **Claude Lefort** (1924-2010) maken Bart Verheijen en Pol van de Wiel duidelijk hoe de Franse politiek filosoof ons kan helpen nadenken over de hechte relatie tussen democratie en tolerantie. Lefort gebruikt het begrip 'tolerantie' weliswaar zelden expliciet, maar het is tegelijkertijd cruciaal voor zijn denken over democratie. Democratisch samenleven vraagt immers tolerantie voor zowel haar altijd incomplete, symbolische voorstelling van politieke macht (het parlement *is* niet de samenleving of het electoraat), als voor haar fundamentele onbepaaldheid (discussies kunnen nooit *definitief* beslecht worden). De relatie tussen democratie en tolerantie staat ook centraal in het portret dat Marthe Kerkwijk schetst van **Chantal Mouffe** (1943-). In reactie op het werk van Rawls en Jürgen Habermas, verzet Mouffe zich tegen consensusdenken dat te weinig ruimte zou laten voor politiek. Ze kiest daarvoor een opmerkelijke en controversiële bron: de Duitse jurist en filosoof Carl Schmitt, die zich in de jaren dertig van de vorige eeuw aansloot bij de NSDAP. Puttend uit Schmitt, maar tegelijkertijd in een kritiek van zijn denken, komt Mouffe tot een ruim begrip van tolerantie. Dat maakt dat in een democratie veel geoorloofd is – de ruimte voor politiek moet zo open mogelijk blijven –, zolang je de ander maar als *tegenstander* blijft zien en niet als vijand.

De aandacht voor 'politieke emoties' in het werk van **Martha Nussbaum** (1947-), zo toont Ronald Tinnevelt, wijst ons op het belang van cultuur voor een democratische rechtsstaat. Nussbaum vraagt hoe we in een samenleving emoties kunnen stimuleren die bijdragen aan 'gelijk respect en verdraagzaamheid'. Daarbij heeft ze ook aandacht voor de schaduwkanten van politieke emoties. Zo *kan* bijvoorbeeld patriottisme 'een hefboom' zijn 'om edelmoedigheid mee los te wrikken', aldus Tinnevelt. Het spoort aan om de blik te richten op een groter, algemener belang dan het eigenbelang of dat van je directe omgeving. De politieke emotie van patriottisme kent echter ook duidelijke beperkingen: het gevaar van ontsporingen, van intolerantie tot oorlog.

Theo de Wit sluit onze canon af met een bespreking van politiek den-

ker **Michael Sandel** (1953-), die grote algemene bekendheid vergaarde met zijn Harvard-colleges 'Justice: What's The Right Thing To Do?' – op YouTube alleen al miljoenen keren bekeken.[27] Net als Mouffe zet hij zich af tegen het consensusdenken van Rawls. Volgens Sandel mondt Rawls' 'overlappende consensus van redelijke wereldbeelden' uit in een 'tolerantie-zonder-aanraking'. Tolerantie wordt een set verkeersregels: als jij gewoon rechts houdt op de weg en stopt bij het stoplicht, hoef ik me verder niet met je bezig te houden. Volgens Sandel hebben we die 'luxe' echter niet. We zullen ons met elkaar bezig moeten houden, óók als het gaat om fundamentele uitgangspunten als rechtvaardigheid. Consensus is ons daar niet gegeven. Dat blijkt eigenlijk al meteen wanneer abstracte rechtvaardigheidsprincipes in de praktijk gebracht moeten worden. Sandel pleit daarom voor een 'oordelende tolerantie' en meer politiek-*ethisch* debat. Oftewel: de discussie aangaan over de politieke inrichting van de samenleving – van marktwerking tot onderwijs en strafrecht – zonder daarbij onze opvattingen over moraal en het goede weg te stoppen.[28]